

ARMÍN VÁMBÉRY'NİN TÜRKİSTAN SEYAHATNAMESİ'NDE GEÇEN AHMET İLE YUSUF DESTANI*

SALİH YILMAZ

Bu makale; dünyanın gelmiş geçmiş en büyük Türkologlarından birisi olan Macar asıllı âlim Prof. Dr. Armín¹ Vámbéry'nin "Reşat Efendi" sahte ad ve kıyafetiyle devrinin ünlü Osmanlı paşalarından Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın İstanbul'daki konağında dört sene misafir kaldıktan sonra Türklerin ana vatani olan Türkistan'a üç yıl süren (1862-1865) yolculuğu sonrasında kaleme almış olduğu eserlerinde geçen Türkler hakkındaki bilgilerden birisi olan *Ahmet ile Yusuf* destanının farklı bir versiyonunu içermektedir. Vámbéry, bu üç yıl süren yolculuktan sonra oldukça geniş bir eser yazmıştır. Fakat bizim incelediğimiz sadece *Ahmet İle Yusuf* destanını içeren bölümdür. Vámbéry'nin yazmış olduğu asil metin oldukça uzundur. Bu metnin büyük kısmı 1864 yılında Londra'da yayımlanmıştır.² Bu tam metin üzerinde ünlü tarihçi Cemal Kutay³ ve Mim Kemal Öke⁴ önemli çalışmalar yapmışlardır. Cemal Kutay, yazmış olduğu *Sahte Derviş* adlı eserde Vámbéry'nin Türkistan'a yapmış olduğu seyahati genel olarak değerlendirmiştir. Mim Kemal Öke ise İngiltere'de yapmış olduğu doktora tezinin de etkisiyle yazmış olduğu bu eserlerde Vámbéry'nin İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid ile olan ilişkilerini, Vámbéry'nin Siyonizm ile olan bağlantılarını ayrıntılı olarak incelemiştir.

Vámbéry, Türkistan'a yaptığı bu yolculuktan sonrada ölümüne kadar (ö.1913) Türklük ve Türklerle ilgilenmiştir. Türk Ocaklarına bu konudaki çalışmalarının ve ders notlarının birçoğunu göndermiştir. Türkiye'deki en büyük

* Bu eserin hazırlanması sırasında kaynak ve fikir bakımından büyük yardımlarını gördüğüm değerli hocam Özbekistan milletvekili Prof. Dr. Sabır Kamalov'a teşekkürlerimi sunarım.

1 Bazı eserlerde Armín ismi Armen, Arminius, German ve Hermann olarak da geçmektedir. Fakat asıl adı İbrance bir kelime olan Hayim'dir. Aile isimleri olan Vámbéry (aslen Wamberger), onun büyükbabasının Macaristan'a göç etmeden önce yaşadığı bir Alman kenti olan Bamberg'den gelmektedir. Bu isim zamanla değişerek Vámbéry olmuştur.

2 Bu eser için bk. A.Vámbéry, *Travels in Central Asia*, John Murray, Albemarle Street, London 1864, 443 s.

3 Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, 3.bs., Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1988, 109 s.

4 Mim Kemal Öke, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, 173 s.; Mim Kemal Öke daha sonraları bu eserin fazlaca ilgi görmesinden dolayı yeni eklemelerde yaparak yeniden yayımlamıştır. Bunu için bk. aynı müellif, *Vambery: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 1985, 200 s; aynı müellif, *Gizli Belgelerle II. Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery: Saraydaki Casus*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991, 294 s.

dostlarından Türkolog Ahmet Hikmet Müftüoğlu sayesinde bu çalışmalarını değerlendirmiştir. Vámbéry'nin XIX. yüzyılın ilk yarısı içerisindeki Türkistan'ın gerçek çehresini dile getiren birisi olarak verdiği bilgiler aziz ülkemiz Türkiye vatandaşlarının öğrenmesi gereken bilgilerdir.

Vámbéry, XIX. yüzyılda Türklerin yaşadığı topraklarda bulunmuş ve gözlemlerini bir kitapta toplamıştır. Makalelerinin birçoğunda Osmanlılar, Türkmenler, Özbekler, Tatarlar ve Karakalpaklar hakkında bilgilere rastlanmaktadır. Vámbéry'nin ilmî mesailerini ilk zamanlar XIX. yüzyılda İngilizce ve Almanca olarak yayımlanmış, daha sonraları ise Rusçaya çeviriler yapılarak ilim âlemine sunulmuştur. Bizim amacımız onun genelde Rusça eserlerinde geçen ve henüz Türkçe olarak neşredilmeyen bilgileri aktarmaktır. Vámbéry'nin, Türkler hakkında verdiği bilgiler tek bir kitapta bulunmadığı için birçok kitabında yer alan bilgiler derlenerek burada yayımlanmıştır.⁵

a. Armín Vámbéry'nin Hayatı

Bu eseri yazarken Armín Vámbéry hakkında kısaca malûmat vermeyi uygun bulduk. Bu malûmatları özellikle Vámbéry'nin kendi kaleminden çıkan ve İngiltere'de yayımlanan *Travels in Central Asia* adlı eserinden aldık.

Armín Vámbéry, 19 Mart 1832 tarihinde Macaristan'ın bir köyünde Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Genç yaşlardayken babasının ölmesiyle annesinin elinde yetişti. İlkokulu doğduğu köyde tamamladıktan sonra Macaristan'ın Niske (Niş) şehrinde bir manastırda eğitimine devam etti. Vámbéry, gençliğinde ayağında bir yara çıkmasından dolayı aksak kaldı.⁶

Vámbéry, küçük yaşlarından itibaren yabancı dil öğrenmeyi kendisine amaç edinmişti. Bu amacına da manastırda Lâtince ve Almanca öğrenerek ulaşmıştı. Manastırdaki eğitimini tamamlayarak evine dönen Vámbéry kısa bir süre sonra eğitimine devam etmek için evinden ayrıldı. Petersburg'a giden Vámbéry, buralarda öğretmenlik yapmaya başladı. Kendisi Macarca, İbranice, Almanca ve Lâtinceyi çok iyi bildiği için Levi Efendinin evinde iş buldu. İşi, Levi Efendinin oğlunu eğitmektir. Aynı zamanda Fransızca öğrenmek için çaba gösteriyordu. Fakat hastalandığı için Levi Efendi, kendisini evinden kovdu. İki hafta manastır hastanesinde yattıktan sonra iyileşerek, yaşlı bir adamın evinde işe başladı.

⁵ Vámbéry'nin *Ahmet ile Yusuf* destanı ve diğer Türkistan toplulukları hakkında verdiği bilgiler şu kitaplardan derlenerek bir araya getirilmiştir: A.Vámbéry, *Puteşestviye Po Sredney Azii c Kartinoyu i Kartoyu Uzdanıye Vtoroye*, 2. bs., Moskva 1874; aynı müellif, *Oçerki Sredney Azii (Dopolneniye k Puteşestviyu Po Sredney Azii)*, Moskva 1868; aynı müellif, *İstoria Buhari İli Transaksonii (Maveranahr)*, s *Drevneişih Vremën do Nastoyaşego*, Tom: 1-2, Sankt-Petersburg 1873; aynı müellif, *Das Türkenvolk in Seinem Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen*, Leipzig 1885.

⁶ A.Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s.VII-VIII.

Vámbéry henüz 14 yaşında olmasına rağmen beş tane dil biliyordu.⁷

Vámbéry, bu sıralarda halk arasında Türkistan hakkında anlatılan hikâyeleri büyük bir ilgi ile dinliyordu. Macarlarla akraba olan Türkistan'daki milletleri merak ediyor ve onların dillerini öğrenmeyi hayal ediyordu. Vámbéry, işte bu hayallerle Türkistan'a gitmek için Petersburg'tan Budapeşte'ye geldi. Budapeşte'ye geldikten sonra yabancı dil öğrenmeye devam etti. Budapeşte'de kaldığı süre içerisinde Rusça, Danimarkaca, İtalyanca, Farsça ve İspanyolca dillerini, o dillerde yazılan makaleleri okuyabilecek düzeyde öğrendi. Budapeşte'den Viyana'ya giden Vámbéry, Frak Şenfeld adında bir kadının evinde kaldı. Viyana'da bulunduğu süre içerisinde Türkistan'a gitme hayali ağır bastığı için bu amaçla İstanbul'a geldi. İstanbul'da kısa sürede Türkçeyi öğrendi. Öyle ki "Âşık Garip" hikâyesinin beyitlerini Türkçe olarak ezbere söyleyebiliyordu. İstanbul'da dört yıl kaldıktan sonra artık Türkçeyi hem konuşabiliyor hem de yazabiliyordu. Zamanla ileri gelen Türk devlet adamlarıyla tanışmaya başladı. Kısa süre önce aç susuz gezen Vámbéry artık tanınan bir insan oldu. Türkçeyi ve Türk kültürünü iyi bilmesinden dolayı kendisine devlet erkanı tarafından Vámbéry yerine Reşat Efendi adı verildi. Birçok dil bildiği için kendisine memurluk önerildiyse de, Türkistan'a gitmek için bu dilleri öğrendiğini söyleyerek bütün görevleri reddetti. İstanbul'da kaldığı süre içerisinde İslâm eğitimi de almıştı.⁸

Vámbéry, İstanbul'dan Trabzon'a geldi. Amacı buradan geçen kervan yoluyla İran'a gitmekti. Vámbéry, 1863 yılında 31 yaşında iken Türkistan yolculuğu hazırlıkları için İran'a geldi. Osmanlı devletinin Tegeran (Tahran) büyükelçisi olan arkadaşı Haydar Efendiye gelerek Hive ve Buhara'ya yapacağı seyahat hakkında bilgi verdi. Arkadaşı Haydar Efendi bu aksak hâliyle seyahate çıkamayacağını ve hatta buna kendisinin izin vermeyeceğini söylese de Vámbéry; "Senin iznine ihtiyacım yok, nasılsa İran'da kalmayacağım, benim amacım Türkistan'a gitmek. Ben 15 yıl boyunca bu hayalle aç susuz yaşadım. Ayağım aksak olsa da at sırtında gideceğim için buna dayanabilirim. Evsiz barksız insanların arasında yaşamak beni çok ilgilendiriyor." diye cevap verdi.⁹

Vámbéry, karşılıklı bu konuşmalardan sonra muayene olmak için elçiliğin doktoru Bimzenştein'e gitti. Vámbéry ile Bimzenştein arasında şu konuşmalar geçti:

B- Vámbéry, demek sen Buhara'ya gidiyorsun?

7 Sabır Kamalov, *Vambéry Karakalpaklar Turalı*, Habarsı Jurnahının 1995 jil 4-sanına Kosımşa, Nökis 1995, s. 4-5.

8 A. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. VIII.

9 *age.*, s. 3-8.

V- Evet doktor, gideceğim.

B- Türkistan'a giden binbaşı Mayor Konolli'ye ne olduğunu biliyor musun?

V- Ne olmuş?

B- Onun kafasını keserek minareye astılar, onu aramaya giden Stoddart da aynı akıbete uğradı.

V- Türkistan'a giden başkaları da oldu.

B- Evet başkaları da oldu. Örneğin Blokvidi Türkmenler tarafından öldürüldü. Ayrıca Vaisberi'den de hâlâ bir haber yok.¹⁰

V- Ben uyumlu bir insanım doktor, Türkistan'a macera aramak için gitmiyorum. Ben ilim için kendimi kurban edeceğim. Buhara'yı çok görmek istiyorum. Ayrıca aldığım terbiyeye de güveniyorum.

B- O nasıl bir terbiye ?

V- Ben kendime hâkim olabilirim.

B- Tamam tamam, gitmeden önce bana uğrarsın.

Vámbéry, Tahran'da üç ay süreyle dervişlerin arasında yaşayarak, dervişlerin nasıl hareket ettiklerini öğrendi. Aradan biraz zaman geçtikten sonra doktor Bimzenştein'ı görmek için bir gece yarısı kapısını çaldı. Doktor kapıyı açtığı anda kendisini tanımadı ve kim olduğunu sordu. Vámbéry ise İstanbul'da devlet adamlarının kendisine verdiği takma ismi olan Hoca Mahmud Reşat Efendi olduğunu söyleyerek doktora büyük bir sürpriz yaptı. Vámbéry'nin başında sarık, üstünde kaftan, belinde kısa saplı bir balta ile tam anlamıyla Türkistan yolculuğu için hazırды. Doktor kendisine üç adet zehir şişesi vererek zor zamanlarında bunları kullanmasını istedi. Vámbéry, zehir şişelerini aldıktan sonra; "*ben oraya gidiyorum fakat...*" dedi ve devamını söylemeden gitti.

Vámbéry, Türkistan'a gidip geldikten sonra o doktora gelip ondan aldığı zehir şişelerini iade etti. Gitmeden önce doktora söylemek istediği ancak yarım kalan cümlesini geldikten sonra tamamladı ve şunları demek istediğini söyledi:

"*...fakat ölmeden önce yaşamak gerekir. Buna da hiçbir şey mâni olamaz*"¹¹

Vámbéry, 28 Mart 1863 tarihinden aynı yılın Kasım ayına kadar derviş kılığında Hive, Kongrat, Ürgenç, Buhara, Semerkant, Karşı ve Herat şehirlerini

¹⁰ Bu konuşmada adı geçen binbaşı Blokvidi ve Vaisbari aslında birer casus olup istihbarat toplamak maksadıyla Türkistan'a gönderilmişlerdir. Fakat bir daha geri dönmemişlerdir. Bunlardan sonra İngiltere'nin Tahran büyükelçisi tarafından Türkistan'a gönderilen Conolly, Stoddart ve Wyburn adındaki casusların akıbeti de bir öncekiler gibi ölüm olmuştur.

¹¹ *age.*, s. 9-11.

gezerek Tahran'a döndü. 28 Mart 1864'e kadar Tahran'da kaldı. Vámbéry, Türkistan ziyareti sırasında iki bin kilometreye yakın yol yürümüştü. Bu yolculuk sırasında Türkçe, Farsça ve Arapçayı bildiği için birçok zorluğun üstesinden kolayca gelebilmiştir.

Vámbéry, 1863 yılında Semerkant'a ulaştığında, Buhara Emiri Emir Muzaffereddin ile karşılaştı. Emir ondan şüphelenerek kim olduğunu sorduğunda, Anadolu'dan gelen bir gezginci olduğunu söyledi. Bu cevap üzerine Emir bu aksak ayağıyla nasıl seyahat ettiğini sordu. Vámbéry cevap olarak şunları söyledi: "*Sizin atanız Emir Timur aksak olduğuna aldırmadan bütün dünyayı eline geçirdi.*" Bu cevap Buhara Emirinin çok hoşuna gittiğinden ona 30 duka (tilla) altın verdi.¹²

Vámbéry, Hive Hanı Seyid Muhammed ile buluştuğunda da kısa sürede onun dikkatini çekmeyi başardı. Hanın vezirlerinden Şükrullah Bey, Vámbéry'i Hana İslâmiyeti çok iyi bilen âlim bir insan olarak tanıttı. Han onu kabul ederek Hive'nin en büyük âlimi ile atıştırdı. Bu atışmadan Vámbéry galip çıktı. Han, bu galibiyet karşılığında kendisine 20 duka altın ve bir eşek hediye etti. O eşeği hediye olarak kabul edeceğini fakat altınları alamayacağını söyledi. Bunun sebebi olarak da paranın bir dervişe zarar vereceğini gösterdi. Han da onun bu isteğine karşı çıkmadı.

Vámbéry, İslâmiyeti ve namaz kılmayı İstanbul'da medresede öğrendi. Bu eğitim sayesinde başına gelen birçok kötülükten kolayca sıyrılabildi. Bunlardan bir örneğini burada verecek olursak olay şöyle gelişmiştir. Vámbéry Hive'ye dervişlerin oluşturduğu bir kervan ile gelmişti. Bu kervanın içinde Afgan bir kişi vardı. Bu kişi Vámbéry'nin kâfir olduğunu ve öldürülmesi gerektiğini herkese söylüyordu. Bir gün Vámbéry namaz kılarken kervanbaşıyla beraber onun yanına geldiler. Afgan bu sırada hemen Vámbéry'i öldürmek istediye de kervanbaşı ona engel oldu. Çünkü, Vámbéry namazı öyle bir istek ve huşu ile kılıyordu ki ondan kimsenin şüphelenmesi mümkün değildi. Kervanbaşı Vámbéry'nin namaz kılmasına bakarak onun tam bir Müslüman olduğunu ve onu öldürürlerse günah işleyeceklerini söyleyerek Afgan'ı bu isteğinden vazgeçirdi. Afgan bu isteğinden geçici de olsa vazgeçti, fakat onun kâfir olduğunu Hive'ye vardıklarında ispat edeceğini söylemeden de edemedi. Bu Afganlı aslında sara hastasıydı. Bu adam üç dört gün arayla nöbet geçiriyor ve bu nöbetleri Vámbéry'nin verdiği ilâçlar sayesinde kolayca atlatabiliyordu. Fakat iyileştikten sonra da onun kâfir olduğunda ısrar ediyordu. Vámbéry bu olayla ilgili notlarında şunları yazmaktadır: "*Eğer o adamın sara nöbetleri başladığında ben ona Bimzenştein'in verdiği zehirlerden birisini verseydim çoktan öbür dünyaya giderdi. Fakat ben*

¹² *age.*, s. 186-190.

bunu yapmadım. O Hive'ye vardığımızda benim kâfir olduğumu ispatlamaya çalıştıysa da Hive Hanı ona inanmadı. Onu gök eşeğe ters bindirip Hive sokaklarında insanlara taşlattırdı.¹³”

Vámbéry'e göre onun bir çok dil bilmesi kendisi için büyük kolaylıklar sağlıyordu. Ona göre eğer bir insan içinde yaşadığı yabancı bir milletin dilini iyi bilirse hiç kimse onu yabancı olarak görmezdi. Herkes onu kendisi gibi bilir ve ona her türlü yardımda bulunurdu. Vámbéry Türkistan'a yaptığı seyahatlerde bunun yararını fazlaca gördü. Vámbéry'nin bu nasihati günümüz ilim hayatı için oldukça büyük öneme sahiptir.

Vámbéry, 15 Eylül 1913 tarihinde 80 yaşındayken öldü. Onun Türkistan seyahati sonucunda yazdığı eserler günümüzde bile hâlâ ilgi görmektedir. Çünkü onun eserleri Osmanlılar, Türkmenler, Özbekler, Karakalpaklar ve çeşitli Türk topluluklarının o dönem yaşayışları hakkında önemli bilgiler içermektedir.

b. Ahmet ile Yusuf Destanı

Vámbéry, yazmış olduğu '*Oçerki Sredney Azii*' adlı kitabında Türkistan halklarının edebiyatı hakkında da ilginç bilgiler vermiştir.¹⁴ Bu bilgiler içerisinde bütün Türkistan halkları ve Karakalpaklar arasında ortak olan Ahmet ile Yusuf, Allayar, Mâşirep, Fuzuli, Nizami, Navoylar ve atasözleri önemli bir yere sahiptir.

Vámbéry'nin söylediğine göre Türkistan seyahatinde topladığı bu malûmatlar oldukça fazladır.¹⁵ Türkistan'da en yaygın olan destanın Ahmet ile Yusuf Destanı olduğunu yazar. Bu destan Özbekler, Kazaklar, Türkmenler, Karakalpaklar arasında da severek dinlenen bir dstandır. Bu destan ilim alemine ilk defa Vámbéry tarafından tanıtılmıştır. Vámbéry, öncelikle bu dstandan bazı parçaları "*Cagataische Sprachstudien*"¹⁶ adlı eserinde yayımlamıştır. Fakat bu destanın tamamını bu eserde vermemiştir. Çünkü bu destan üzerinde detaylı bir inceleme gerektiğini düşündüğü için uygun bir zaman bulacağına inanıp bir kenara bırakmıştır. Ona göre Doğu Türkçesi, özellikle oryantalistik incelemeleri sevenler tarafından üvey evlât muamelesi görmüştür. Yani tam olarak söylemek gerekirse bu destan için bu davranış söz konusu olmuştur. Orta Asya'nın her alanında araştırma yapan Avrupalı ilim adamları Türkistan'ın kültür hayatını incelemeyi ih-mâl etmiştir. Vámbéry, bu destan'ın bazı parçalarını ise "*Die Sprache der Turko-*

13 Taşlattırma olayı o dönemde "sarsan taş" olarak ifade edilmekteydi.

14 A.Vámbéry, *Oçerki Sredney Azii*, s. 322-361.

15 A. Vámbéry, *Oçerki Jizni i Nravov*, s. 315-342.

16 A. Vámbéry, *Cagataische Sprachstudien (Chrestomatie)*, Leipzig 1867, s. 94-114.

manen und der Diwan Machdumkuli's"¹⁷ adlı makalesinde yayımlamıştır. Vámbéry tarafından Almancaya çevrilen bu destan 1911 yılında Budapeşte'de toplu bir şekilde yayımlanmıştır.¹⁸ Almancaya çevrilen bu destan daha sonraları Rusçaya da çevrilmiştir.¹⁹

Vámbéry, Almanya'daki *Kelete Szemle* dergisinde yayımlanan makalesinin ön sözünde bu destan hakkında oldukça geniş bilgiler vermiştir. Bu ön sözdeki bazı kısımları hiç değiştirmeden aktarıyoruz: "Bu halk destanı, o günlerin dünyaya görüşünü, o devrin davranış şekillerini ve amaçlarını yansıtan, Oxus yani Horezm yakınında bulunan Türklerin yakın tarihine kadarki düşüncelerini, dünyevî ve fikrî amaçlarını yansıtan bir eserdir. Bu destan, hem şekil hem de kelime hazinesi bakımından Türkmenceye ve biraz da Azerî Türkçesine bir yakınlık göstermektedir. Metinde oldukça fazla Farsça kelime vardır. Bunun sebebi, eskiden beri ülkede bulunan Fars kölelerin, Özbek kültürünü etkilemesidir. Bu söz konusu olan eserin asıl el yazmasını o zamanlarda Hive'den getirdim. Basıma verilen kopya ise şu anda vefat etmiş olan Kungratlı Tatar Molla İshak²⁰ tarafından gözden geçirilmiştir. Bana aktarılanlara göre bu ünlü halk destanı Hive'de ve Türkmenler arasında birçok versiyon ile bilinmekte, bunlarda yerleri belirtilen eklemeler ve değişiklikler bulunmaktadır. Bundan dolayı Kungratlı Molla İshak, metni lüzumsuz eklemelerden arındırmayı ve bildiği eski, esas hâline geri getirmeyi uygun bulmuştur. Bende bulunan nüsha, genelde ta'likle kaleme alınmış, fakat yazıyı temize geçiren kişi herhâlde eğitilmiş ve yüksek sınıfa ait birisi değildi. Çünkü hem Türkçenin yazımında tutarlı değil hem de Arap-Fars kelimeler yanlışlıklarla doludur. Bu hataları eğitilmiş birinin yapması mümkün değildir. Büyük bir olasılıkla bu yazıcı Fars kökenlidir. Bu durumlardan dolayı metindeki düzeltmeleri sadece anlam değişikliğine sebep verdiğinde yaptım ve bazı yerlerde ise yazım hatalarından dolayı cümleyi anlamının güç veya imkânsız hâle geldiğinde, ya tümüyle atladım yada metinde çevirisini yapmadan bıraktım. Bu eser geçmiş yılların karakteristiğini ve örf dünyasını yansıtmaktadır. Evet abartmadan, bu halk destanında ifade edilen fikir ve dünya görüşünü karşılaştırdığımız taktirde Turko-Tatar halkının İslâm öncesi dönemine ait olduğunu söyleye-

17 A. Vámbéry, "Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Sayı:XXXIII, Leipzig 1879, s. 397-444.

18 A. Vámbéry, "Jusuf und Ahmed ein Özbekische Volksepos in Chivaer Dialekte Text, Uebersetzung und Notes Vambéry", *Kelete Szemle*, Sayı:X-XII, Budapest 1910-1911, 78 s.; Bu dergi Amerika'da yeniden yayımlanmıştır. Bunun için bk. A.Vámbéry, "Jusup und Ahmed", *Kelete Szemle* 10, Budapest 1910, Published by Indiana University, Bloomington 1968, s. 173.

19 A. Vámbéry, *Puteşestviye Po Sredney Azii*, s. 114; K.Maksetov, *Destanlar, Jıraylar, Baksılar*, Nökis, 1992, s. 230.

20 Kungratlı İshak Molla, A Vámbéry'nin Türkistan seyahatinde ona rehberlik eden Özbek bir şahsiyettir. Bunun hakkında geniş bir makale çok yakın zamanda *Türk Dünyası Araştırmaları* dergisinin ileriki sayılarında tarafımızdan yayımlanacaktır.

bilirim. Bu halk destanının XV-XVI. yüzyıldan önce yazılmamış olduğunu söyleyebilirim. Bu kaniya silahların tasvirlerinden, topların varlığından ulaşmamız mümkündür.”²¹

Ahmet ile Yusuf destanı, umumiyetle Orta Asya'nın hemen her yerinde yaygın olarak bilinmektedir. Özellikle Türkmenler, Hiveli Özbekler, Kazaklar ve Karakalpaklar arasında günümüzde bile bu destanı ezbere bilen şairler bulunmaktadır. Örneğin Karakalpak Gencebay (1929'da doğdu), babası ve aynı zamanda hocası olan Tilevmurad Atamuradoğlu'ndan bu destanı öğrenmiştir. 1977 yılından beri Karakalpakistan radyosu ve televizyonunda çalışan Gencebay, bu destanı yaşıtan günümüzdeki en önemli temsilcilerdendir.

Ahmet ile Yusuf destanı üzerinde gerek Türk, gerekse yabancı araştırmacılar muhtelif vesilelerle durmuşlardır. Jirmunskiy, *Ahmet ile Yusuf* destanı hakkında bilgi veren Rus âlimlerdendir.²² W.D.Simironov, 1890 yılında Kazan'da destanın “*Bozoğlan, Ahmed Bik hem Yusuf Bik*” adıyla basıldığını belirtmektedir.²³ Kazan'da basılan bu nüsha hakkında Türkiye'de Pertev Nailî Boratav çalışmalar yapmıştır.²⁴ Boratav, *Koroğlu* destanı ile *Ahmet ile Yusuf* destanının şahıs ve manzumeleri arasındaki bezerlikten hareketle *Ahmet ile Yusuf* destanını, *Koroğlu* destanının bir devamı ve taklidi olarak kabul etmektedir. *Ahmet ile Yusuf* destanı hakkında en tatminkâr eser, M. Köseyev'in başkanlığını yaptığı bir kurul tarafından Türkmenistan'da Türkmençe olarak yayımlanmıştır.²⁵ M. Köseyev'in başkanlığını yaptığı kurul tarafından yayımlanan bu eserin yazarı ise XVIII. yüzyılda yaşayan Türkmen şair Gurbanali Magrupi'dir. Bu eser yedi bölümden oluşmaktadır. Bu eserin yazımı sırasında Magrupi'nin kendi el yazısıyla yazmış olduğu ve bugün Türkmenistan Cumhuriyeti, Bilimler Akademisi Filialının el yazmaları bölümünde bulunan asıl nüshasından yararlanılmıştır. Türkiye'de de bu destan hakkında detaylı çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan ilki Yusuf Azmun tarafından hazırlanan mezuniyet tezidir.²⁶ Yusuf Azmun, bu destanın İran'da basılan nüshasının incelemesini yapmıştır. Diğer önemli bir inceleme ise İsa Özkan tarafından yazılan doktora tezidir.²⁷ İsa Özkan bu tezinde genelde M. Köseyev tarafından Türkmenistan'da yayımlanan Magrupi'nin eserinden yararlanmıştır. İsa Özkan bu tezinde destan ile ilgili bütün çalışmaları maalesef inceleyememiş-

21 A. Vámbéry, “Jusuf und Ahmed ein Özbekische”, s. 5-10.

22 V. M. Jirmunskiy, *Tyurkskiy Geroyeskiy Epos*, Leningrad 1974, s. 191-194.

23 W. D. Simironov, *Manuscrits Turcs de L'Institut des Langues Orientales*, Sankt-Petersburg 1897, s. 188.

24 P. N. Boratav, *Koroğlu Destanı*, İstanbul 1931, s.59-125.

25 Gurbanali Magrupi, *Yusup-Ahmet*, Aşgabat 1943, 171 s.

26 Yusuf Azmun, *Yüsup ve Ahmat Destanı*, (Basılmamış mezuniyet tezi, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, Tez Nu:783), İstanbul 1968, XIV+134 s.

27 İsa Özkan, *Yusup Beg-Ahmet Beg Destanı*, (Basılmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Tez Nu: 0036265), Ankara 1987, IX+441s.

tir. Bunu kendisi de ifade etmektedir. Fakat buna rağmen bu inceleme Türkiye’de yapılmış en hacimli ve en önemli inceleme olarak adlandırılabilir. İsa Özkan, imlâ konusunda esere müdahalelerde bulunmuştur. Bunun dışında destanın asıl metni Türkmenistan’da yayımlandığı şekliyle tezde yer almıştır.

A. Vámbéry’nin ifadesiyle *Ahmet ile Yusuf* destanı eski dönemlerde İran’a saldıran iki akraba kahraman hakkındadır. Bu iki kahramanın İran’a saldırmalarının nedeni bu bölgeleri almak değil, sadece buralarda bulunan kâfirlere hâkimiyetlerini kabul ettirmektir. Yusufbeg yola çıkmadan önce bahadırlarına şu akli verir:

Namert ile hiçbir zaman sevet (söyleşi) yapma,
Çünkü o senin saklı olan sırlarını tahmin edebilir.
Kendi sırlarını uygunsuz yerlerde söyleme,
Çünkü bu sırların o günden sonra sır olarak kalmaz.
Muhabbetsiz bir çiçekten, yaprak daha güzeldir.
Olmayan tohumdan, kurak yer daha güzeldir.
Akılsız arkadaştan, ağaç güzeldir.
Çünkü o, senin gittiğin yolu düşmana gösterir.
Hiçbir zaman aptala akıl verme,
Çünkü nasıl olsa da o seni dinlemeyecektir.
Namerdin evine misafir olarak gidersen,
Sana köpek gibi yaklaşır ve eksikliğini bulur.
Gerçek bir kahramanın gölgesinde bile,
kendini kurban edebilirsin.
O, kâfirleri yok etmek için hemen kılıcını kınından çıkarır,
Korkak ile göle gitme,
Çünkü o, kendini düşmana göstermemek için seni öne sürer.
Bu vatanı kendiniz için yok sayabilirsiniz.
Dostlarım!
Namertler kendi durumlarını kendileri bile bilmezler.
Onlar, acıların ve acı söyleyen dillerin mahkumudurlar.”

Bahadırlar yola çıkarlar. Onların kahramanlıkları birçok yerde hatta kendi vatanlarında bile söylenir olmuştur. O dönemde buralarda küçük beyler hâkim olmaktadır. Bu beylerden birisi bu kahramanların ününü duyar ve bunları kendi hizmetine almak ister. Yusuf, bu beyin teklifini arkadaşlarının da iznini alarak kabul eder. Çünkü, askerlik hayatında yükselebilenin tek şartı kendinden üst derecede olan bir beyin hizmetine girmektir. Yusuf ve arkadaşları İsfahan Kraliçesi Güzelşah'ın adamlarıyla yarışmaya tutuşur. Bu Özbek bahadırlar güçlü olsalar da Güzelşah'ın İranlı savaşçıları, onları bir şekilde mağlûp eder. İki bahadır esir edilerek İran'a getirilir. Esir hayatı Yusuf'un kalbinde büyük yaralar açar. Çünkü kurtulmak için düşmana müracaat etmenin hiçbir faydası yoktur. Bunun üzerine bütün kederini dağlara söyler:

“Ey, karla kaplı parlayan dağlar!

Benim ne kötü bir duruma düştüğümü biliyor musunuz?

Ben bu kâfirlerin hizmetçisi oldum.

Benim ne duruma düştüğümü gördünüz mü?

Göz yaşlarımı dağlardan başka kim görebilir?

Başımı kamçıdan koruyarak buralara düştüğümü gördünüz mü?

Ne yapayım, kırk oğlanım arkada kaldı.

Kendim de gafil avlandım ve yardım alamadım.

Gözümdeki kanlı yaşlarla Ahmetbegi de yanımda götürdüğümü gördünüz mü?

Benim içim kan ağlıyor.

Bu dünyada derdim çok.

Kâfirler elinde yayla yayla yürüdüğümü gördünüz mü?

Beg Yusuf söyler bağrım dağlı,

Her türlü zorluğu gördüm at üstünde elim bağlı.

Benim bu durumumu gördünüz mü?”

Yusufbeg esir alındıktan sonra zindana atılır. Zindanda tanıştığı bir Müslüman ile arkadaş olurlar. Bu Müslüman'ın zindana atılmasının sebebi de onun İran hâkimi olan Hatun Han'ın rüyasını söylemesi ve zindan şefinin kızına âşık olmasıdır. Destan buraya kadar genelde kahramanlık olayları ve dinî konuşmalarla devam etse de bundan sonra artık mutluluk ve kavuşma vardır. Yusufbeg esir düştükten sonra onun evinde kız kardeşi ve sevgilisi kalmıştır. Abisini çok özleyen kız kardeşi, hizmetçileri çağırarak saçlarını keser ve onlara verir. Hizmetçilerden bu saçları abisine ulaştırmalarını ister. Sevgilisi ise Yusufbeg'den

haber almak ister. Bu amaçla turnaları sevgilisine gönderir. Turnalar sevgiliden sevgiliye şu dizelerle gider:

“Hey Yusufbegin beş turnası!
Havaya kalkıp Musur (veya Müsür) şehrine uçup gidiniz.
Sahip olduğunuz göçleri bırakıp,
Dağları aşıp gidiniz.
Yusufbegi görüp,
Çabuk geri gelin.
Sizi boş yere görmesin,
Yüreğim dayanacak hâlde değil,
Çabuk uçunuz,
Sağlığı hakkında bilginiz olur olmaz geri dönün.
Ben açılan bir gül idim,
Bülbülüm uçtu gitti.
Eğer benim sevgilim diri ise,
Kanatlarınızı hoşça çırpıp, acele gelin.
Kırmızı çiçekler solarsa,
Onun ömrü sönerse,
Eğer benim sevgilim ölürse,
Kaygıya düşüp, ağlaya ağlaya dönün.
Ah, Allah, ah! diye
Kanatlarınızı çırpıp,
Dikkatinizi gökyüzüne verin!
Ürgenç şehriden gökyüzüne uçup Musur şehrine gidiniz.
Mutlu haberi alınca hemen geri dönün.
Gül-Asel’in bu isteğini kabul edin.
Ona yüreğimim kaygısını yetiştirin.
Öldüyse, mezarına gidip,
Benim için bir avuç toprak alıp, çabuk yetiştirin!”
Sevgiliden aldıkları görevle uzun yolları aşan turnalar, zindana gelerek me-

sajları iletirler. Mutsuz ve aşk acısıyla kıvranan Yusufbeg, sevgilisine karşılık vererek turnaları gönderir:

“Hey, gökyüzünde dalga dalga dolaşan turnalar.
Uçmaya devam ediniz.
Selâmımı halkıma yetiştirin.
Hey siz sağa sola dikkat edip uçan turnalar,
Uçunuz; selâmımı, halkıma götürün.
Gökyüzünde uçan turnalar,
Uzak yollarda kanatlarınız yorulur.
Bu zindanda kaygım daha da çoğalır.
Selâmımı, akrabalarımaya verin.
Horezm şehri benim vatanım.
Orada dostum kaldı, sevgilim kaldı.
Şefkâtlime, benim değerlime, mâminime,
Benim anama, Kâbeme selâm söyleyin.
Kaygı dağında büyük karağailer (çam ağacı) yetişir.
Gençler ve yaşlılar benim için dua edin.
Benim için karanlık sonbahar geldi.
Ömrümün çiçekleri artık açar mı?
Benim küçük kız kardeşime tâcımı verin.
Her gün etrafa bakıp beni bekleyen,
Ayrılık derdiyle içi yanan,
Kaygıyla dalgalanan saçlarını salıp oturan,
Yollara bakıp “o gelmedi” diyerek kaygıyla duran,
Benden ayrı olduğundan dolayı yüreği yara olan,
Benim sevgilim, benim Gül-Asel'ime tâcımı veriniz!
Siz turnalar, yedi dağdan geçip,
Bir gün sonra Horezm'e varırsınız.
Aklınızdan çıkmasın, hey turnalar
Siz Yusufbegi gördünüz.

Benden namertlere selâm söyleyin!

Turnalar gittikten sonra bu kahramanlar uzun süre zindanda kalmaya devam eder. Sonunda ölüm cezasına çarptırılırlar. Fakat İslâmın kudreti onları bu zor durumdan kurtarır. Hiçbir güç onlara tesir etmez. İran hâkimi olan Hatun bunu duyarak, kahramanları emrine almak ister. Hatun Han Yusufbeg'e şunları söyler: *"Sarayımdaki şairim Kökçe ile atışsın! Eğer onu yenersen seni affederim ve sen de yurduna dönebilirsin."* Bunun üzerine Yusufbeg hiç böbürlenmeden kahramanca şiir söyler. Söylediği bu şiir şöyledir.

"Benim halkım güzel halktır.
Halkımın kışı da yaz, yazı da yazdır.
Bağlarında bağcılar yetişir.
Bu nedenle meyvesi de boldur.
İhtiyarları beyaz çadırlarda yatarlar.
Oğlanları avcılık yapar,
Gençler dostluk cemiyetinde yaşayıp,
Günlerini rahat yaşarlar.
Onların atları hızlıdır.
Sen onların tozuna bile yetişemezsin.
Eğer onun kuşları bir sinirlenirse,
İnsanları bile alıp gökyüzüne uçarlar.
Eğer onlara benim haberim yetişirse,
Bir gün içinde binlerce asker buraya gelir.
Onların ok evini çeken ipi,
Altı kat telden yapılmıştır.
Onların begleri adil beglerdir.
Beni dinle kâfir güzelce:
Eğer ben buraya geri dönersem,
Kılıcım altında yüz bin insanı öldüreceğim.
Halkımın kılıcı İsfahan'da parlayacaktır.
Halkımın şehirlerinde zengin pazarlar vardır.
Otlaklarında suyu,

Dağlarında ve ormanlarında tavşanları çoktur.
 Onların cömertliği genç taya benzer,
 Onların lideri (kösemi) Peygambere benzer.
 Onlar savaş günü- Rüstem,
 Savaş meydanında kahramandır.
 Ben ise aciz bir tutukluyum,
 Bırak kâfirlerin başı ağrımazın.
 Allah izin vermezse sinek bile ölmez;
 Beni, yön­süz gözyaşımı dökmeye mecbur etme.”

Bu atışmadan sonra Yusufbeg, Kökçe şairi yenerek serbest kalır. Urganç'e doğru yola koyularak yurduna çabucak varır. Sevgilisi ve kız kardeşiyle özlem-
 ni giderdikten sonra, onları da alarak uzun yıllardır oğlu için döktüğü göz yaşla-
 rından dolayı gözleri kör olmuş anası Lalahan'a gider. Anası bu mutlu haberi alır
 almaz önce inanmaz ve şu dizeler ağzından dökülür:

“Beni özlem ayırdı.
 Seni bir daha hiç görür müyüm?
 Benim değerli tayımsın (kulın).
 Uzun zamandır gözüm yollarda seni beklerim,
 Gerçekten şimdi ben seni görür müyüm canım evladım?
 Ayrılık kaygısıyla yanar dururum,
 Sadece seni düşünür yürürüm,
 Seni görmek için bekleyip otururum.
 Eğer sana kavuşursam, bütün dünya benim olur.
 Bulur muyum seni benim değerli evladım ?
 Bülbüle benzeyip acı acı ötsem
 Cırcır böceği gibi kanlı yaş döksem
 Seni o zaman bulabilir miyim canım evladım ?”

Anasının yanına gelen Yusufbeg, uzaktan onun oturduğu yeri görür. Anası-
 nı görür görmez ayrılık kaygısıyla söylenmeye başlar. Anası oğlunu sesinden ta-
 nıyarak içine sığmayan bir mutlulukla şu sözleri söyler:

“Yedi yıldır tutsak tutulan,

Ey benim yaralı yüreğimin ilâcı.
Yıldızım tekrar parladı.
Kâbus dolu gecelerim bitti.
Hey benim halkımın begi,
Sen Rüstem'sin,
Sen bu yalan dünyanın kahramanısın.
Yusuf'um, sen benim aydınlık günüksün.
Sen benim sâukelemsin (kadının bayramlarda giydiği baş giysisi),
Sen benim ömrümün yarısısın.
Lalahan artık oğluna kavuşmuştur.
Allaha şükürler olsun
Yüreğimdeki bütün kaygılar, ağırlıklar gitsin.
Çünkü oğlum, evladım artık geri döndü !”

Sevenler birbirlerine kavuşmuştur. Fakat yeni olaylar ve sürtüşmeler baş göstermiş ve Yusufbeg yeniden asker toplamaya başlamıştır. Bu savaş hazırlıklarında bütün Türkistan halkları da ona destek olmuştur. Yusufbeg, İran şahı Güzel-şah'tan intikamını almak istemektedir. Yapılan savaştan Yusufbeg galip çıkmıştır. Zindanda tanıştığı Kambar'ı da özgürlüğüne kavuşturur. Düşmanı tekrar vergi vermeye mecbur bırakarak, büyük bir üne kavuşur. Yusufbeg, Güzel-Şah'tan şu isteklerde bulunmuştur:

“O, Musur ilinin bütün paralarını, mallarını bana vermelidir.
O, bana kırk bin zerbarak (altın kağıt),
Kırk bin kakma kürk (işik) göndersin.
Aldığı bütün vergileri ve ganimetleri bana versin.
Onun üstüne hasıl kumaşlardan dikilmiş kırk bin kıyafet,
Altın eyerli kırk bin hızlı at,
Kırk bin dişi ve erkek deve,
Altın kemerli kırk bin hizmetçi,
Güzel gözlü kırk bin oğlan,
Yetiştirilebilecek kırk bin kara mal (koyun),
Zincirli kırk bin boğa,

Kırk bin tilla ayakkabı,
 Kırk bin şahin,
 Desteleri altın tel ile bağlı kırk kamçı,
 Kırk bin bedevi at,
 Dört bin tilki,
 Kuyrukları toğa (kemerin demir kısmı) gibi sallanan kırk bin at,
 Kırk bin yaylı asker,
 Kırk bin atlı asker,
 Yüzünde güzellik olan, buyra (kıvırcık) saçlı kırk bin kervan başı versin.
 Bundan başka kırk bin şapka,
 Altmış bin sâlle (fes, sarık),
 Yetmiş bin koyun ve keçi göndermesi gerekir.
 Bunlara ek olarak yüz bin Rus parası,
 On tabak altın hazırlamayı da unutmasın.”

Sonuç

Vámbéry, Özbek destanlarından biri olan *Ahmet ile Yusuf* destanının yerli halk tarafından oldukça rağbet gördüğünü belirtir.²⁸ Bununla birlikte Vámbéry, Horezmşahlar hakkında da buralarda büyük yapıtların olduğunu ve onların da Hive Hanı Muhammed Emin Han ve Kokand Hanı Muhammed Ali Han'ın yaptıkları eserler olduğunu ve bu eserlerin birçok yerlerinde Özbeklerin millî hislerini ve millî gururunu gösteren yapıtların bulunduğunu söylemektedir.²⁹ Ona göre Türkistan'da söylenegelen destanlarda halkın aşk, gelenek ve görenekleri bir arada tasvir edilmektedir.³⁰

Vámbéry, sadece Hive Hanlığında nazım ve şarkının çoğunlukta olduğunu belirtmektedir. Kendisi Hive'deyken Mûnis ve Mirâb adında iki akraba şair ile tanışmıştır. Mûnis, oldukça güzel şiirler yazan birisidir. Mirâb ise Türk diline vâkıf bir edebiyatçıdır.³¹ Buda göstermektedir ki Hive hanlığında edebî eserler yazılmakta ve kültür seviyesi yüksek bir düzeydedir.

28 A. Vámbéry, *Oçerki Sredney Azii*, s. 327-335.

29 *age.*, s. 335-336.

30 *age.*, s. 336.

31 Vámbéry'nin Mûnis ve Mirâb olarak bildiği bu iki âlim aslında Hive sarayının tarihçileridir. Bunlar hakkında daha geniş bilgi için bk. Salih Yılmaz, "Muhammed Rıza Agehi'nin 'Gülşen-i Devlet' Adlı Eserinde Geçen Karakalpaklarla İlgili Bölümlerin Tercümesi", *Türk Kültürü*, Sayı:472, Ağustos 2002, s. 496-505.

Kaynakça

- Azmun, Yusuf (1968), *Yüsup ve Ahmat Destanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi: Basılmamış Mezuniyet Tezi (Tez Nu.: 783), Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi.
- Boratav, P.N. (1931), *Köroğlu Destanı*, İstanbul.
- Jirmunskiy, V.M. (1974), *Tyurkskiy Geroyeskiy Epos*, Leningrad.
- Kamalov, Sabır (1995), *Vambery Karakalpaklar Turalı*, Habarsı Jurnalının 1995 jil 4-sanına Kosımşa, Nökis.
- Kutay, Cemal (1988), *Sahte Derviş*, 3. bs., İstanbul: Aksoy yayıncılık.
- Magrupi, Gurbanali (1943), *Yusup-Ahmet*, Aşgabat.
- Maksetov, K. (1992), *Destanlar, Jıraylar, Baksılar*, Nökis.
- Öke, Mim Kemal (1991), *Gizli Belgelerle II. Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajantı Yahudi Vambery: Saraydaki Casus*, İstanbul: Hikmet Neşriyat.
- _____ (1983), *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- _____ (1985), *Vambery: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*, Bilge yayıncılık.
- Özkan, İsa (1987), *Yusup Beg-Ahmet Beg Destanı*, Ankara: Gazi Üniversitesi: Basılmamış Doktora Tezi, Tez Nu.: 0036265, Merkez Kütüphanesi.
- Simirnov, W.D. (1897), *Manuscripts Turcs de L'Institut des Langues Orientales*, Sankt-Petersbug.
- Vámbéry, Armín (1867), *Cagataische Sprachstudien (Chrestomatie)*, Leipzig.
- _____ (1885), *Das Türkenvolk in Seinem Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen*, Leipzig.
- _____ (1879), "Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, Sayı:XXXIII, Leipzig.
- _____ (1873), *İstoria Buhari İli Transaksonii (Maveranahr), s Drevneışih Vremën do Nastoyaşego*, Tom: 1-2, Sankt Petersburg.
- _____ (1910-1911), *Jusuf und Ahmed ein Özbekische Volksepos in Chivaer Dialekte Text, Überzetzung und Notes Vambery*, *Kelete Szemle*, sayı:X-XII, Budapest.
- _____ (1910), "Jusuf und Ahmed", *Kelete Szemle* 10, Budapest: Pablished by İndiana University.
- _____ (1877), *Oçerki Jizni i Nravov Vostoka, Perevod s Nemetskogo*, Sankt-Petersburg.
- _____ (1868), *Oçerki Sredney Azii (Dopolneniye k Puteşestviyu Po Sredney Azii)*, Moskva.
- _____ (1874), *Puteşestviye Po Sredney Azii c Kartinoyu i Kartoyu Uzdanıye Vtoroye*, 2. bs., Moskva.
- _____ (1864), *Travels in Central Asia*, John Murray, Albemarle Street, London.
- Yılmaz, Salih (2002), "Muhammed Rıza Agehi'nin 'Gülşen-i Devlet' Adlı Eserinde Geçen Karakalpaklarla İlgili Bölümlerin Tercümesi", *Türk Kültürü*, Sayı:472.